

NJEGOŠEVA POETSKA FILOZOFIJA SLOBODE

Sreten Zeković

The basis of the whole Njegoš's poetic wisdom is contained in the freedom of people and nation, particularly the Montenegrin "perpetual struggle" for freedom which is the common theme in all of his works. He concisely unites all important questions and fields of philosophy; in the fundamental ontology of freedom Njegoš's wisdom is the philosophy of Montenegrinism, elevated to general philosophical conception. He problematizes the established perception of Njegoš as an idealist, spiritualist, dualist and Platonist, particularly with regard to his understanding of nature as the inseparable unity of physis and logos, the Apollonian and Dionysian principles.

Kao najizrazitiji, sušti i tipični reprezent bivstva crnogorskoga bića, svijesti i duha, etosa i etnosa, priznatog posebitog *montenegrinskoga pogleda na svijet*, Njegoš je genijalno iznjedrio originalno ucjelovljenu i neraspupčivu *sintezu* svoje državotvorne, filozofske, metafizičke, teološke i religiozne (teozofske) mudrosti. Njena jedinstvena cjelovitost zasniva se na zajedničkim idejama u svim njegovim djelima, među kojima prevlađuje temeljna *ideja slobode* uopšte i motivaciono-damarna ideja *crnogorske borbe za slobodu* u „*zbjegu slobode*“, „*zemlje male, od svud stiješnjene*“ osvajačima.

*Fundamentalna ontologija slobode i
„ontološka diferencija“ čovjekovog bivstvovanja u bivstvu*

Crnogorska oslobodilačka „borba neprestana“ – fenomen *crnogorske slobode* (is/o/trgnut od monopola cariz/a/ma i neraspu/p/čiv od njega) i opšte oslobođenje ljudi i naroda, užizeno su se reflektovali, projicirali i odzrcali u ukupnoj Njegoševoj poetici, pa i u najspekulativnoj, a ujedno alegorijsko-mitskoj, pjesnički slikovitoj i teško-razumljivoj *Luči mikrokozma*, punoj višestrukog, višesmislenog, vazda spoznajno upitnog, koliko gnostičkog toliko i apokrifno nedorečenog, zrcalno neizrečenog, neizrecivog i danas otvorenog *tajanstva*. U *Luči se tajna*, izopačenost, nesloboda, metafizika i svjetovna „religija svakodnevnog života“ „(ovo)zemaljskog carstva“ (stvarnog ljudskog života i njegove udvojene „svjetske/svjetovne/osnovice“, pa i svjetlosti „carstva razuma“/prosvjetiteljstva¹ i „carovanja uma“ kao apsoluta, sveumstvene stvarnosti/),² *izokreće* i apolonski

¹ Njemačke klasične filozofije kao kritičke faze prosvjetiteljstva, u Kantovom kriticismu je kudila olaku zamjenu *vjere u boga* naivnom *vjerom u razum*, u „*carstvo razuma*“, građanske civilizacije čije revolucije obmanjujuće obećaju konačno uspostavljanje carstva slobode, jednakosti, ravnopravnosti, bratstva, jedinstva, sreće i blagostanja za sve ljude, riječju, „zemaljskog raja“. Inače se ubrzo pokazalo da je obećano „carstvo razuma“ samo novo „carstvo obmane i prevare“, uništavanja prirode i ljudske prirode, podvlašćivanja ljudi ili, kako bi Njegoš rekao, „car zemlje, ali u robstvu“.

² U kriticismu se utvrdila *granica razuma* i distinkcija *razuma i uma*. „Carstvo razuma“ Hegel je dijalektičkim „nadvlašćivanjem“ (a ne prevazi- laženjem i razrješavanjem) privršio i zatvorio u „carstvo uma“ *kao apsoluta*, u posvjetovljenju (sekularizaciji) filozofije kao najvišeg oblika apsolutnog duha, kao *apsolutno znanje*, koje *prevlašćuje*, dokida, ukida umjetnost i religiju u filozofiji kao apsolutnoj znanosti, „*jedinom liku istine*“ i okončava je u

transponuje („zarobljeni dionijski ostatak“) u *tajnu*, metafiziku i teologiju „nebeskog carstva“ u kojem se vodi preegzistencijalna *pobuna i rat na Nebu za vlast (moć)* između „duhovnih bića“ i Boga, protiv božije jedine, sveopšte i apsolutne vlasti, jedinog „cara (monarha) nebeskoga carstva“. *Tajna* borbe i rata za vlast (moć) na Nebu (u preegzistenciji) je u *tajni* (ovo)zemaljskog rata i *borbe za vlast (moć)* od koje ljudi i narodi hoće da otrgnu slobodu kao njihovo „prirodno pravo“, izgubljeno još sa udvajanjem i suprotstavljanjem u samom totalitetu, sukobu čovjeka i prirode već u njihovom „prvobitnom (pred-egzistencijalnom) jedinstvu“.

To je borba u samoj *svijesti, duhu i za duh*, njegovu prevlast, sekularizaciju i *podjelu vlasti na Božju* (nebesku, „božijeg carstva“ i njegovih predstavnika na Zemlji, bogomoljsku) i zemaljsku (svjetovnu, carsku). To je tajna drame *vlastoljublja, kratizma, carizma opštenito* i onijeh s onu stranu, izvan vlasti i moći; bogokratije i antropokrtije, sjedinjenih u teokratskom principu i teokratiji; šire i dublje je drama između Antropokrate, Čo(vj)ekoboga, Osvajača prirode i ljudske prirode, i same „Majke Prirode“. Riječ je o *podjeli unutar samog totaliteta*, odnosno narušavanju „prvobitnog (preegzistencijalnog) jedinstva čovjeka i prirode“ (iskazanog u starim mitovima) sa sve više osamostaljivanim, nadređujućim, prevlašćujućim, osvajačkim, gospodarećim „Čistim Umom“ (Nusom) nad prirodom do njegovog obogotvorenja u vrhovnom Bogokrati, apsolutnom Autokrati, Samodršcu, Samotvorcu sebe i svega drugoga, a kojemu je Njegoš suprotstavio svog Tvorca koji ne može da stvara bez prirode, mimo i „protiv zakona prirode“.

Apsolutnoj Ideji, u panlogizmu po kojem je „sve što je *umno stvarno*, a sve što je *stvarno umno* je“. Tako je apsolutizovao (ovjekovječio i obogotvorio) građansko-građevinarsku civilizaciju koja se ontološki zasniva na neprijateljskom, osvajačkom odnosu prema prirodi (kao „drugobiću“) u kojoj su, opet, *znanje i sloboda gospodarenje nad prirodom i ljudskom prirodom*.

Među Njegoševim djelima eminentno filozofsko-metafizičko je *Luča mikrokozma* čije su alegorijske i metaforičke pjesničke slike, mitski i religiozni simboli i fabula (izvezeni sočnim otvorenim dijalektičkim alternativama, agnostičkim, a jednako naslućujućim i vidovnjačkim upitima i uputima, enigmama, gnomama i aforizmima, kao i u drugim njegovim djelima), bitno su u funkciji suštinskih opštih filozofskih pitanja i problema, u svezi s njegovom životnom i državotvorno-političkom filozofijom i djelatnošću. Osnovne ideje i elementi u *Luči mikrokozma*, prepoznatljivi u *Gorskom vijencu* i *Šćepanu Malom*, date su već, makar u začetku, u njegovim ranim refleksivnim pjesmama, tako da se Njegošev sopstveni misaoni put unutrašnjega intelektualnog zrijevanja može pratiti u razvoju od samog njegovog početka,³ kada još nije bio upoznat niti bio u prilici da bude pod uticajem antičkih i evropskih spisatelja i ideja.

Njegoševa mudrost nosi iskonsku signaturu filozofije kao *mudrosti totaliteta, bivstva svega, bitke svijeh bića, istine kao cjelovitog osmišljavanja svijeta i života uopšte*, da u njemu nađe osnovni smisao, razlog i opravdanje ljudski dostoj(anstve)nog i ostalog postojanja i praktičnog-djelatnog odnosa prema njemu.⁴

³ Dr Slobodan Tomović, *Komentar Luče mikrokozma u Petar II Petrović Njegoš – Spjevovi*, Biblioteka *Vijesti Milenijum*, Podgorica, 2004, 378. „Može biti da su učeni teolozi i pjesnici zapadnog svijeta pristupili mitu o nebeskoj pobuni s više poznavanja tradicije, posebno antike i hrišćanske literature. Ali, izvjesno je da je gotovo *samouki* Njegoš nadmašio mnoga od tih tumačenja, samosvojom vizijom borbenog spektakla u kojem se lome, ruše, razbijaju već cijeli svjetski sistemi, u kojem je ‘potreseno’ i samo ‘osvijetljeno biće’“ (isto, 484).

⁴ Platon razlikuje filozofe i filodokse, filozofiju i filodoksiju. „Filozofi su prijatelji *mudrosti*“, a „filodoksi prijatelji *mišljenja*“. „Filozofija teži za *mudrošću*, i to *ne samo za jednom ili drugom*, već za *cjelokupnom*“, a filozofova duša „teži za *cjelinom i potpunošću*, i za božjom i za ljudskom“ i „živi u *posmatranju svih vremena i svega bića*“, sveg prolaženja. Tu mudrost totaliteta,

Takva filozofija je od početka spu(p)čena sa mitom, iz njega nastaje, nasuprot njemu se razvija, odvaja od njega, protivni mu se i osamostaljuje u racionalno-umsku spoznaju (svjetlost),⁵ ali ga i dalje u sebi „zadržava“, „čuva“,⁶ koristi i pojmovno-terminološki se njime pripomaže i dopunjava, sve do moderne filozofske racionalno-pojmovne, odnosno metafizičke mitike, na jednom, i raznijeh iracionalizama (i intuicizma), na drugom боку. Njegoš je „sačuvao mit“, da bi ucjelovio svoju *poetsku i umstvenu mudrost*. U *Luči* se mitsko (čulno, slikovito) i umsko (nadčulno, „čista misao“, ideja) iznutra razgolićuju i u ospoljavanju antitetički dopunjavaju.⁷ Već u samoj svijesti

koja je i ljubav, zanos (eros) i znanje *uzdignuto nad naukama*, dostiže se filozofskim erosom, „urođenim nagonom uzdizanja“, tj. „dijalektikom“. Dok kod drugih nauka „pretpostavke važe kao počeci“, dijalektika se „ne drži pretpostavki već ide pravo prema početku“ i „ima pregled nad cjelinom“ (*Država, Kultura*, Beograd, 1966, 184, 196, 227).

⁵ Filo-sofija: *sofija* – mudrost, *sofos* – svjetlost, tj. vrsta mudrosti koja *osvjetljava* istinu ili mudrost svjetlosti uma.

⁶ Po principu „negare, konzervare, elevare“ (negirati, sačuvati, prevazići), tako što će postojeće negirati tako da će ga u sebe sačuvati, zadržati ono u njemu vitalno i prevazići ga, a ustvari *prevlastiti, nadvlastiti*, ne prostim ništenjem, odbačanjem no uključivanjem u sebi čime ga i dokida.

⁷ U „mitu je sačuvano“ *prvobitno (pred-postojeće) jedinstvo* koje istovremeno „govori“ (priča) i „muzički igra“. U njemu je prisutno mišljenje i njegova negacija, „vidljivo“ i „nevidljivo *viđenje*“, „vidljiva i nevidljiva (čujna) harmonija“ (muzika), *plastifikacija* i prvotna *muzikalnost, određenost* i „*apejron*“, „prostornost“ i „vrijeme“ (koje je takvo, po svojoj suštini, neuhvatljivo da se ne može pretvoriti u *sliku*, opažajno viđenje, vizuelizaciju koja se, zato, prirvršava u čujnost, muziku. „Mit je sačuvao“ taj prvobitni „nagon za igrom“, radost života u „uzbuđenju igre“, oni „srećni i svečani hor“ koji u „Divovoj pratnji“ i Satira (jarcolikih polubogova) *poje* „odu radosti“ bogovima kao ljudima i ljudima kao bogovima. Sa umstveno svjetlosnim otrogavanjem čovjeka i njegove svijesti

(preegzistencijalno) iskazuje se sukob *gospodarećeg uma* i njemu podređenog „bitnog ostatka“ svijesti, cjelovite i jedinstvene mudrosti, jer Njegošev vrhovni Božiji um stvara „po zakonu prirode“, nerazdvojno od nje, kao svojevrsno vaspostavljanje prvobitnog jedinstva apolonskog i dioniskog principa. Njegoš je shvatio suštinu prastarijih mitova i „sačuvao“ je u svojoj poetskoj mudrosti koja je podjednako jedinstvo *slikovitosti* (i po mitskoj i poetskoj slici) i umstvenosti.⁸ Još je Platon

(duše) od (iz) prirode i njenog osvajanja, podređenosti, iščezavaju, odnosno istiskuju se bogovi (dioniske) prirode („sumrak bogova“), progone iz njene osvijetljene strane, potiskuju u sumrak, tamu noći, skriveni u prokletstvom obezvrjeđene niže, potčinjene i kažnjene bogove, „tamom obuzetim“, zatočene „ispod“ osvijetljenog mramornog prostora, u vječito zarobljenom vremenu „tamnih zraka“, mračnih odaja, podzemlja, ada, do kojih se stiže i vrće „donjim putem“ („putem na dolje“) „silazno“ kada sunčana svjetlost čistog uma pređe polovinu svog gornjeg puta. Tada Persefona, kći Demetre, više ne bere cvijeće na cvjetnim poljanama, jer ju je ugrabio Pluton. Persefona (prvobitna stvaralačka i neposredni doživljaj mitičke radosti i igre života) utonula je u noć, nesvjesno, nagonsko, u fizičku egzistenciju koja je još spaja sa njom. Pluton je, u stvari, potisnuti, zgusnuti, u sebi nabijeni, od uma (kao glavne, gospodareće instance svijesti, „nad-ja“) podvojeni, nesvjesni, erotski, nagonski dio koji se samo „prišeća“ iz tih dubina prvobitnog sklada, doživljaja svijeta, ali, ipak, odjekuje njegova muzika, vazda donjim putem, iz „nevidljivih“ dubina razvlašćenog i zaboravljenog subjekta. To je suština mita o Demetri i Kori, objašnjen pomoću dubinske psihologije Jungovih arhetipova (dr. M. N. Đurić, *Istorija helenske etike*, ZIU NRS, Beograd). No, može se to dopuniti i frejdističkom psihoanalizom.

Mnemosina, boginja pamćenja, majka Muza, čuva to mitsko jedinstvo i „prišeća“ ga se. „Minervina sova uzlijeće u sumrak“, znači, nakon svjetlosne blještavosti dana, u predvečerje, smiraja i tami noći. Minerva je boginja mudrosti.

⁸ I na to jedinstvo se može odnositi izjava Njegoševa Boga da u stvaranju uređenog kosmosa „meće koliko svjetlosti toliko i mraka“ (svjetlost simbol filozofskog uma, a mrak simbol mita, još neuređene prirode).

to preporučivao: „I tako se mit sačuvao, o Glaukone, nije ga nestalo i on može sačuvati i nas ako se po njemu upravljamo, jer ćemo u tom slučaju srećno preći preko rijeke Lete i nećemo okaljati našu dušu.“⁹ *Leta* je rijeka „zaborava“ čija voda duši omogućava da zaboravi „carstvo šenki“, čulno vidljivih materijalnih, prostornih, prirodnih stvari na koje nailazi u svom *okretanju* „donjim putem“, „silazno“ (haosu, Hadu) i da je „okrene“ „gornjim putem“, „uzlazno“ u „carstvo ideja“, „čistih ideja“ pune svjetlosti. Za razliku od njega, Njegoševa „rijeka vode besmrtija“ ili izvora „sa bistroga toga istočnika malog“ budi dušu iz sna dobokoga i teškoga da se prišeća prvobitnog (preegzistencijalnog) nepodijeljenog jedinstva „duhovnih bića“, Boga i prirode, neizostavnih: haosa i kosmosa, prostora i vremena, jednake razmjere svjetlosti i mraka; samog Božijeg, uređenog kosmosa u kojem svjetlost i mrak jedno drugog uslovljava u svom (o)kretanju, u panritmu i harmoniji prirode i sveopšte božije poezije.

Racionalno-umstvena filozofija, tj. apolonsko osvjetljavanje i vizuelizacija prostornih oblika¹⁰ ima sopstvenu *granicu*, inherentno oposebljeno *ograničenje*. „Za ideje tvrdimo da se *saznaju*, ali se *ne vide*“,¹¹ jer su *nevidljive*, ne mogu se vidjeti *čulnim gledanjem*, no „*umnim posmatranjem*“, kao i zbog njihove blještavosti i zaslijepljenosti oka, „zbog čiste svjetlosti potpunog sjaja“.¹² Ideje su „vječite slike“, idealni pralik čulno

⁹ Platon, isto, potonje poglavlje, mit o Ananke (boginji nužnosti, neumitnosti, sudbine, oskudice 361).

¹⁰ Kao što Sunce osvjetljava i omogućava viđenje predmeta i pojava, tako i apolonska svjetlost osvjetljava „carstvo čistih (svjetlih, blještavih) ideja“; „svijetle ideje“, kako ih Njegoš naziva, su umske apstrakcije ili *umno gledanje* oslobođeno čulnog gledanja, gledanje onog „nevidljivog“.

¹¹ Platon, n. d, 222.

¹² Dr Miloš N. Đurić, *Istorija helenske etike*, ZIU NRS, Beograd, 372.

viđenih slika predmeta, ili *očišćenje* od njih, njihovo *poidejavanje* apstraktnim, „umskim gledanjem“ i dolaženjem do „čistih ideja“ koje su filozofsko-metafizička kategorija za jedan od osnovnih i vrhovnih atributa mitskog boga Apolona i apolonskog principa doživljavanja svijeta i života. Apolon je primarno bog *Sunca i svjetlosti*, razmjera, simetrije, reda, mjere, poretka, *uređenog kosmosa*; njegovo drugo ime Fojeb znači *svjetlost*, pa je poistovjećen sa Suncem i Helijem.¹³ Saznanje je *sofos-svjetlost*, samo viđenje, „duhovno gledanje“ (*theorirja*), odatle *teorirja ideja*. Ono je po svojoj prirodi apolonско-svjetlosno uobličavanje, razlikovanje, određenje, predmetnosti kao „stvari“ i/li kao „cogitans“ (mišljenja, ideje). Gotovo čitava helenska filozofija, a preko nje i docnija zapadna, dominantno je po modelu i uzoru apolonско-svjetlosnoga principa plastifikacije koji je svojstven onoj civilizaciji uopšte koja se razvija *nasuprot prirodi* i na njenom *osvajanju, gospodarenju nad njom* i njenim zane-marivanjem, istiskivanjem, potiskivanjem, pukim „opredmećenjem“, oprostorenjem i svođenjem na prostornu likovnu plastifikaciju, bez njenog *fizisa* oličenog u mitskom bogu Dionisiju, simbolu stvaralačke snage (moći) prirode,¹⁴ koji je u mitici, književnosti i filozofiji često antipod Apolona. Ta *gospodarska civilizacija*, sa *gospodarskim umom* upravo je i u samoj svijesti razbila prvobitno iskonsko jedinstvo čovjeka i prirode i time mitiku tog jedinstva podredila i izbačila kao nešto iracionalno, mistiku. Međutim, mit se, ipak, sačuvao i traje do danas kao

¹³ H. S. Robinson i K. Wilson, *Mitovi i legende svih naroda*, IP Rad, Beograd, 1976, 228.

¹⁴ Njenog stalno novog pri-radanja, individuacije, različitosti iz viška snage, spontanosti, strasti, čulnoga erosa, plodnosti, uzbuđenja u igri, bog sabornosti „niže mase“ i njenog „prastarog hora u Divovoj pratnji“ uz iskonski sinkretizam pjesme, igre, mimike, plesa, obreda, rada i njoj odgovarajuće uzbuđljive proste Marsijeve i dionijske muzike sa disonantnom povisilicom.

iracionalna slika sa punim smislom i „osveta prirode“ zbog njenog podređivanja. Svijest te *gospodareće civilizacije*, koji je udvojio prvobitno jedinstvo, je i *gospodareći um*, koji je podvojio i cjelovitu svijest, rastrgao, odvojio u njoj, nadredio ostalim njenim elementima, istisnuo i potpuno zagospodario njima i nad njima, potisnuo ih kao *ne-umne*, *iracionalne*, mistične, mitske, iako su po osnovnom motivu i cilju filozofične ili, kako je Šopenhauer nazvao „popularna metafizika“. Mit nije samo antropomorfna psihologizacija i „personifikacija sila prirode“, već bitno alegoričan i *slikovit* izraz rečenog pradoživljaja svijeta i mudrost (i ne samo) dalekih predaka iz prošlijeh vremena (što je bilo, pa se izgubilo, i nastoji se ponovo vaskrsnuti, slično Platonovom i Hegelovom filozofskom poimanju apstraktnog, umstvenog totaliteta). Najčešće se mit shvata kao *slikovito* izražavanje nekog dubljeg smisla, metaforičan izraz *slike* svijeta.¹⁵ Mada mit ima, pored ostalih, i ovi gnoseološki nivo (apolonsko-plastificirani vidni aspekt, ovo shvatanje ne dopire do umjetničke i ontološke dimenzije u kojoj mit (iako priča) ništa ne prikazuje, ne govori, ne priča, ne saznaje, ne osmišljava, već naprosto u njemu „prisustvuje“, „učestvuje“ prvobitni duh dionijske muzike, „prastari hor“ „razigrane zajednice“ u „Divovoj pratnji“ (F. Niče).

„Čisti“, apstraktni, apsolutni Um (Nus) je prvi *arhe-bog* u ljudskoj svijesti. On je blještavost prvog mitskog sunca koja sve

¹⁵ Dr. M. N. Đurić, isto, 20: „Ono što mit predstavlja jeste *slika* onoga što je čovjeka kretalo u prošlosti, *slika* njegovog prisnog jedinstva sa prirodom i sobom“. „Mitološke predstave ukazuju na svijest za koju je svijet bio *slika*, i koji je ono što je bilo u osnovi *slike* doživljavao kao višu stvarnost, kao smisao koji se izražava pomoću *slike*“ (isto, 17). Suzana Langer, *Filozofija u novom ključu*, Prosveta, Beograd, 289: „Poreklo mita je dinamično, ali njegov cilj je filozofski. On predstavlja primitivnu fazu metafizičkog mišljenja, prvu inkarnaciju opštih ideja“.

osvjetljava (vidi), sve zna i čini znanjem, predmetom znanja (a to znači i raspolaganja, kombinovanja i upravljanja), a sam sebe ne vidi u svojoj blještavosti, (sve)moći, u svojoj „tamnoj pozadini znanja“, u tami svoje posredne zavisnosti. Gospodareći Um, Nus, Autokrata u samoj udvojenoj svijesti, je prvi i najstariji (ovosvjetski) Bog, arhe-Bog, samogospodareći i vazda vrhovni Bog, racionalni apsolut znanja koji sebe proizvodi, proglašava i prevlašćuje (nadvlašćuje) kao *jedinu istinu*, „jedini lik istine“ (Hegel), jedinu (ljudsku) vjeru i jedinog kosmopolitomorfnog Boga.¹⁶

Um (Nus) se začinje i razvija sa njegovim krunisanjem u svijesti kao car same svijesti u kojoj postaje apsolutni gospodar i nadređuje joj se kao apsolutni duh). On je začetak i rodoslovlja bogova (mitske rodovsko-aristokratskomorfne genealogije bogova), a dalje se razvija u apsolutno-monističku, nesrodničku, kosmopolitomorfnu religiju i njezinoga građanskomorfnog boga. Um je nerođeni i neporođeni bog, koji ne rađa kao „Majka Priroda“, nego se „proizvodi iz sebe samoga“ (Hegel), zato i *jeste, navodno, sam po sebi*, apsolut koji sve drugo stvara, konstruiše i rekonstruiše po svom umskom liku (ideji, mjeri) i naspram prirode i kosmosa proizvodi svoj, „novi“, umstvenokratski, odnosno antropokratski, čovjekoboški svijet.

Ovaj „čisti um“ je kristalno (apstraktno) bivstvo, očišćeno od fizisa logosnog kosmosa i svega njegovog fizičkog, čulnog, emotivnog, strastvenog; kao čisti bog koji stvara svoj svijet „za sebe“ i „po sebi“, novu svjetsku građevinu. Zato i može reći da stvara „od (iz) ničega“, Bog-Otac sebe i drugoga, utamničene, oprostorene, beskrvno rođene, nepriznate „Majke Prirode“, majke-ubice, kako bi Njegoš rekao, „protivno zakonu prirode“, od čijeg unakaženoga (različenog) lica i balsamovoga tijela

¹⁶ Videti o tome detaljnije: Sreten Zeković, *Na raskršću Bogočojka i Čoekoboga*, CDNK Podgorica–Cetinje, 1994, 13.

(prostora) gradi samosvojni svijet arhitekture, arhitekturni svijet samodržca-Anropokrate, Bogočovjeka.¹⁷

Da uporedimo to sa Hegelovom filozofskom pojmovno-terminološkom mitikom koja je vrhunac *prevlašća* i ovjekovječenje uma kao arhe-boga na povijesno-civilizacijskom stupnju „apstraktne vrijedosti rada“, koja je cilj sama sebi i po sebi (apolonskog), otrgnutog od „stvarne vrijednosti“ i njenog „konkretno živog rada“ (dioniskog, čovjeka i prirode): „Duh, naime, nije, po prirodi, ono što jest, nego samo ono što postaje, sebi je samo kao svoj sopstveni rad. Priroda je njegovo ishodište, a njegov pravi bitak je u tome da pređe tu *neposrednu prirodnost*, da se *proizvodi iz sebe samoga*“¹⁸ Taj mistički subjekt, Gospodareći Um sam sebe i iz sebe stvara i reprodukuje sopstvenu dušu *prevlašćivanja* u sebi svega prijetnog i ostalog i to *nadvlašćivano* uključivanje u sebi apsolutni duh *privršava* u svoju umsku *čistu ideju*. Za taj samorazvoj uma Hegel kaže da je „dijalektika duša bitka“ (uma) ili samorazvoj uma kao apsolutnog duha u *Apsolutnu Ideju*. Samorazvoj uma kao vrhovne gospodarujuće instance svijesti je za Hegela toliko hvaljena „supstancija kao subjekt“, da je i *sam po sebi* (osnova svega) i stvaralac, i to „sebi je samo kao svoj sopstveni rad“, a njegov pravi bitak je da *prevlasti* prirodu i „da se proizvede iz sebe samog“. Kao što je mistična Apsolutna Ideja, kao supstancija, mističan je i njen „svjetski subjekt“, „Demiurg“ koji „sam sebe proizvodi, vodi dalje i vraća sebi“. Umstvena konstrukcija Apsoluta je ujedno i njegova rekonstrukcija, napredak uma i njegov nazadak kao povratak sebi, što je suštinski jedan *tautološki* totalitet, bez „bitnog ostatka“ (viška i nedostatka), njihovog izravnavanja, koji se beskrajno reinkarnira u svom apsolutnom gospodarenju. Tautologija se ostvaruje tako što je sam

¹⁷ Isto.

¹⁸ G. V. F. Hegel, *Fenomenologija duha*, Predgovor, Zagreb, 5–43.

totalitet, kao takav, lažan, zasnovan na *prevlasti* i punoj vladavini *čistog uma* (panlogizmu i jedinoj „umskoj stvarnosti“ ili „stvarnosti uma“) nad ostalim moćima svijesti i prirode. Totalitet je tako *sam u sebi* raščerečen na apsolutnu ideju („biće po sebi“) i *prirodu* („drugobiće“, „biće van sebe“, otuđenje ideje, ili razvoj ideje u apstraktnom pasivnom *prostoru*) i *duh* („biće po sebi i za sebe“ ili razvoj ideje u *vremenu*, odnosno istoriji u kojoj se um sve više oslobađa prirode što je više osvoji, zagospodari njome i u kojoj su znanje i sloboda gospodarenje nad prirodom i ljudskom prirodom. Ovakvu filozofiju ni danas ne prepoznajemo kao posebitu mitiku iz prostoga razloga što je ona aktuelna ideologija ne samo jedne i/ili više određenih epoha već dominira čitavom rečenom dosadašnjom civilizacijom koja je uslovljava i pretpostavlja, a ne preispituje i ne dokazuje ono što pretpostavlja, pa je to „vrćenje u krugu“, lažni i/ili tautološki totalitet.

Sve ovo sam naveo da bi se ukazalo na šire i dublje istorijske i civilizacijsko-kulturne horizonte i kontekst za iskazivanje originalnosti i posebitosti Njegoševa shvatanja za razliku od onih koji problematizuju njegovu izvornost i značaj na osnovu komparativnog seciranja pojedinih iščupaka iz Njegoševe cjelovite mudrosti u odnosu na pojedine spisatelje u njihove uže kulturne kontekste.

Za Platona je *gledanje* primjer najvišeg smisla, a u njegovom duhu Aristotel smatra *da bez slike nema predstave*. Njegova *Metafizika* počinje isticanjem da „nagon za saznanjem svoj prirodni korijen ima u nagonu za gledanjem“. Suština Aristotelove metafizike je aktivno uobličavanje materije (hile) u određene forme, koja joj je nadređena, gospodareća, umstveno opšta, iako njoj inherentna („in res“), do „forme formarum“ (umstvenog Boga, Nusa), a to je upravo likovno-svjetlosna plastifikacija. Forma je (ob)lik nečega, eidos, lik, slika, ideja, „duhovno gledanje“, teorija, što se poistovjećuje sa predmetnim znanjem, kao jedinim likom istine, a time i jedine mudrosti.

To dominira u filozofiji uopšte i u nauci. *Gledanje* je i ono uobičajeno *motrenje*, *posmatranje*, počev od čulnog do „duhovnog (umstvenog) gledanja“, koje dominira (prevlašćuje, nadvlašćuje u spoznaji istine) i često ga zamjenjujemo sa drugim vrstama opažanja i/li sa (a)percepiranjem opštenito.¹⁹ Njegoš bi rekao: „Svi svjetovi bez *oči* su mračni“ ili „Nema dana bez *očinjega vida*“.

Cjelovita mudrost se pripomaže i dopunjava i drugačijim vrstama mudrosti koje nijesu (kao svjetlosne slike – opažaji, razum, um), nužno uslovljene svjetlošću, nego, i nezavisno od nje, na druge sposobnosti: introspekciju, intuiciju, mit, iracionalno, ošjećajno, poetsko i muzičko (čujno i natčujno). U ukupnoj dosadašnjoj civilizaciji je „carovao um“, umska spoznaja, saznanje usmjereno na odvojeni predmet saznanja, *umovanje*, kao kruna filozofije i najviša vrijednost, odnosno *čulno i „duhovno gledanje“*, *viđenje*, *posmatranje*.²⁰ To je apolonski princip svjetlosne plastifikacije prostora i vremena, ideja i njihovih tamnih šenki.²¹

Tragajući za odgovorom na ta filozofska, ontološko-metafizička pitanja, u tzv. prvom pjevanju *Luče*,²² Njegoš ističe

¹⁹ I u običnom životu se često kaže „vidi što govori“, umjesto „čuj što zbori“.

²⁰ Eidos – starogrč. – lik, slika, ideja, teorija, svjetlosna plastifikacija ili vizuelizacija formi, likova prostora.

²¹ Um gospodari nepotpunom polovinom ukupne osvijetljene putanje (o)kretanja, tj. nama viđenim, dnevnim dijelom puta koji ima „uzlazni“ (od izlaska Sunca do njegovog dnevnog vrhunca, zenita) i „silazni put“ (do njegovog zalaska), nakon čega se dalja svjetlosna putanja (o)kretanja našem viđenju završava i nevidljivo nastavlja u mraku, tami noći ostalu izravnavajuću putanju „silaznim“ i „uzlaznim putem“ (do „rađanja sunca“)

²² Kažem tzv. prvom pjevanju (pjesmi), jer to nije Njegoeševa podjela, već je to učinio Simo Milutinović radi falsifikovanja tzv. *Posvete* u *Luči* i

da ga nijesu zadovoljili odgovori i objašnjenja u dotadašnjoj filozofiji, teologiji, nauci i pjesništvu, znači, ni *zvanični hrišćanski religiozni i teološki*, te i da i „*dalje tapkamo po mraku*“, i „*da smo kudikamo udaljeniji od saznanja istine nego oni koji su se klanjali suncu*“.²³ Udaljeniji smo sve više što je više razjedinjeno „prvobitno (preegzistenijalno) jedinstvo ljudi i prirode“. Povratak na *prethrišćanske* i pred-ostale „poklonike suncu“ je vraćanje na sam početak ove (carističke) urbanističko-apolonske civilizacije Antropokrate, Čovjekoboga koja se zasniva i stvara na neprijateljskom odnosu prema prirodi, otuđenju od nje, osvajanju radi *vlasti* i *gospodarenja* nad njom i ljudima („Car je Zemlje, ali u ropstvu“ – *Luča*) i obogotvorenju sebe i svoje vlasti, moći kao *jedinog* njenog tvorca i tvoritelja smisla postojanja čovjeka i svijeta. Toga radi dolazi do temeljnog razilaženja, narušavanja, udvajanja i sukoba (rata) već u njihovom „prvobitnom jedinstvu“ čovjeka i prirode, čovjeka i Boga koji stvara „po zakonu prirode“ – *Luča*), u samom *udvojenom totalitetu* svijeta i života. Rat za vlast je započet već u preegzistenciji između „duhovnih bića“ i Boga. Njegov dijalektičkim uvažavanjem i obrtanjem razloga, ciljeva i svrsishodnosti pomno prati tu *temeljnu podjelu vlasti*. Iako antitetički daje vrlo obrazložene

prikrivanja tog falsifikata. Videti o tome utančano i detaljno: Sreten Zeković, *Simo Milutinović, Petar I, Njegoš*, CKK, Cetinje, 2013; Takođe: Sreten Zeković, *Neautentičnost posvete u Luči mikrokozma, Matica*, Cetinje-Podgorica, 2013, 439–492.

²³ Još u Beču 1836. i 1837. Njegoš izjavljuje: „Zaista bi bila velika glupost kad bi se i pravila razlika (između pravoslavaca i katolika u Crnoj Gori – p. m), *pošto mi svi pak tapkamo u mraku*. Smatram da smo kudikamo *udaljeniji od saznanja istine nego oni koji su se klanjali suncu*“. (Jevto Milović, „Njegošev boravak u Beču 1836. i 1837. i njegov pokušaj da pođe u Pariz“, *Istorijski zapisi*, god. VII, knj. X, 1, 1954, Cetinje, 88, Prvi izvještaj F. Oreškovića Lilienbergu, 3. 2. 1837).

tvrdnje u korist Satane i uvažava njegove dokaze, što će reći prosvjetiteljski racionalizam i njegovo posvjetovljenje (sekularizaciju) teologije i revolucionarnu izmjenu postojećeg poretka (uređenog kosmosa), ipak je na kraju na strani Boga, jer *božija vlast nije nad prirodom* no „po prirodnom zakonu“ koji je iznad svjetovnog carizma, a Sotona je ruši „*protiv zakona prirode*“ („prirodnog prava“) a njegova vlast „nije sama po sebi“, već pripada samo onom koji je „po sebi“ – Bogu. Opredjeljuje se za Boga i njegovu *jedinu vlast u skladu sa prirodom*, jer Sotona „lukavstvom uma“²⁴ neće da oslobađa prirodu već da je gospodarenjem nad njom mijenja; hoće da zloupotrijebi „zakon prirode“, da ga naruši i da nad njim vlada radi sopstvene vlasti, autokratske tirjanske *podjele vlasti*. Božja vlast je iznad i protiv svake promjenljive, prevrtljive vlasti antropokrate, bogočo(v)j(e)ka, carizma, lukavstvom obmanjujućih revolucija i koja se čak samo radi vlasti dvolično, izopačenom inverzijom hoće *izjednačiti* sa božijom vlašću, „božjim i prirodnim zakonom“ i po *teokratskom načelu* „obogotvoriti radi ljudske nesreće“ (*Luča*). Njegoš je na Božjoj strani, jer teži božanskoj jednakosti i slobodi „duhovnih bića“ i „prirodnom pravu“ ljudi i naroda na slobodu, te i radi ponovne vaspostave prvobitnog jedinstva i sklada, *uređivanja zajedničkog pluralnog kosmosa naroda po liku Božjeg policentričnog i galaktičkog kosmosa* u kojem svaka svera ima svoja sunca. Iako Njegoš uočava „sudbinsku“ *nužnost istorije* takve čovjekokratske civilizacije i s povjerenjem prihvata njezinu osvijetljenu, apolonsko svijetlu, prosvjetiteljsku i, s vrhu svega, umstveno svjetlosnu *stranu* („umne stvari“), „mislećega atoma“²⁵, ne samo da iskazuje

²⁴ Hegelova sintagma kojom um osvajanjem, gospodarenjem nad prirodom oslobađa sebe i dolazi do slobode.

²⁵ „Čestice ognja besmrtnoga“, „luče tamom obuzeta“, „iskra u smrtnu prašinu“, „tvar je tvorca čovjek izabrana“, „um ga opet s besmrtnima ravni“,

bojazan od one tamne strane iste te civilizacije („tamom obuzete“) i njene kataklizme, samouništenja, nego je i najpesimističnije i najtragičnije ontološki utvrđuje kao trajn(ij)u ljudsku kob, kaznu, zlo, nesreću u „vremenu nepostojnosti“ (promjenljivosti, promjene, zemnosti, konačnosti, smrtnosti) kao „duhovno biće“ slobode, kao „luča mikrokozma“. To je u vezi i s onom čovjekovom „duševnom tablicom / s obje strane načertana / s dva sasvijem protivna zakona“: „pravde blage“ i „zla svakojega“ (*Luča*). Njegošev Bog, već u pobjedi nad pobunjenim „duhovnim bićima“ (Sotonom), znači u preegzistenciji, kažnjava Adama i njegov ljudski rod:

„sa plaćem će na zemlju živiti / sa plaćem se u vječnost vraćati. /
Mučitelj će jedan drugom biti, / svaki sebe poosob najveći“.

Njegošev Bog je stvaralac kosmosa „po zakonu prirode“, a Sotona je dvogrb (dvostran, dvosmislen): nosi u sebi tragiku podjele „vlasti na Božje carstvo“ i „ovozemaljsko carstvo“, prvobitnog jedinstva sa prirodom i borbom protiv njega; tragiku unutrašnje podvojenosti i suprotnosti ljudske istorije u kojoj je vlast čovjeka nad prirodom i vlast nad ljudskom prirodom i ljudima; dijalektike neraspupčivog otuđenja i razotuđenja, neslobode i slobode, ropstva i gospodstva, napretka i nazatka.

Kao Ruso i drugi filozofi, i mladi K. Marks kao da je posvjetočio i demistificirao „svjetovnu osnovu“ prijetodnih stihova u *Luči*, svojom izjavom: „Izgleda da čovjeka porobljavaju drugi ljudi ili njegova vlastita niskost istom brzinom kojom čovječanstvo stiže vlast nad prirodom“. Ili ona njegova refleksija da je „svjetlost znanja odzrcalj sa tamne pozadine neznanja“. Već i

„jer on opet, ako i zabunjen, / sveder *umno ostaje stvorenje*“, „čovjek volje ostaje slobodne / ka svi drugi besmrtni duhovi“.

zbog navedenih razloga su neosnovana ona shvatnja da se Njegoš priklonio zaštiti „restauraciji starog (carističkog) poretka“, njenj hijerarhiji i hrišćanskoj dogmatizaciji Boga.

Ovo nerazabiranje dijalektičke tragičnosti rečena dva svojstva, strane antropokratske, čovjekoboške od božanske, bogočojске *svjetlosti* često se u nješkoologiji reducirano fiksira na jednostrani, oštro kontrastni, isti, kruti odvojeni princip svjetlosti uma neprijateljski načelu mraka (jednako karakterističan za prethrišćansku, prosvjetiteljsku i konsolidovana građansku svjetlost uma).²⁶

Opštenito u nješkoologiji, posebno u interpretaciji *Gorskog vijenca*, *Šćepana Malog*, refleksivnim pjesmama i *Lući* zaturena je Njegoševa filozofija iskonske i stvarno-konkretne prirode, pa i one u kojoj je živio, u naturalizovanoj, oprirođenoj, još neudvojenoj, nesuprotstavljenoj, *zajednici i jedinstvu ljudi i prirode* u kojoj se, na relativno visokom stupnju razvitka, slučajem otrgnutosti istorijske sudbine, u „zbjegu slobode“, zadržao (sačuvao), nastavio i borbi za slobodu prilagodio *naturalni odnos* između samih ljudi i njih i prirode i *prevlađujuće nepostvarene društvene strukture* atipične *crnogorske tradicionalne zajednice* koja je uveliko omogućila *fenomen otrgnute crnogorske borbe za slobodu*, kult crnogorskoga slobodarskog čojskog junaštva, rodoljublja, narodnosti i, s svrhu svega, slobode kao uslova samoopstanka crnogorskoga naroda-nacije i države. Rođen, odnjihan i „plodom počino, đe je zrno klicu zametnulo“, u slobodi i kao slobodan čovjek, Njegoš je iz takvog ambijenta mogao drugačije da ocjenjuje damar prirode, kao i prednosti i bitno nedovoljstvo okolnih civilizacija i civilizacije opštenito. To mu je pružalo mogućnost drugačijeg ugla doživljavanja svijeta i života,

²⁶ Kao npr. u novijem pokušaju takve redukcije: dr Željko Uvanović, „Izvorna religionzna poezija i prepjevi Petra II. Petrovića Njegoša i Ivana Mažuranića u kontekstu njemačke književnost“, u *Ivan Mažuranić (1814–1890)*, Zbornik radova, Cetinje–Osijek, 2011.

okolnog carizma i carskih prosvijećenih civilizacija. Sve je to Njegoš sintetizovao u svojoj neraspupčivoj i ucjelovljenoj državotvornoj i poetskoj mudrosti.

I zaista je Njegoš tragao za zadovoljavajućim sopstvenim odgovorima i stvorio samosvojnu jedinstvenu mudrost. Njegovo intenzivno samouko obrazovanje usvajao je i apercepcirao duboko doživljeno, prerađeno i preživljeno prema sopstvenoj obdarenoj strukturi svijesti, duha, dubinskim arhetipovima crnogorskoga etosa, etnosa, državotvrne mudrosti i, s vrhu svega, trajne oskudice (nedovoljstva) i fenomena tragične „borbe neprestane“ za slobodu svog naroda i „zemlje male, od svud stiješnjene“ „zemaljskim carstvima“.

U odnosu na originalnost Njegoševih djela i ideja, koje potiču još iz njegovih ranih pjesama, znatno prije no što je uopšte mogao biti pod uticajem drugih spisatelja, ovđe ukazujem na jednu, *neisticanu*, dimenziju vrsta, granica i sintezičkog objedinjavanja njegove mudrosti. U njoj se poetski užičeno slivaju među se dopunjujuće vrste ljudskog saznanja i stvaralaštva, inherentne „granice“ različitih vrsta mudrosti, njihove forme ispoljavanja i načina dosega do bivstva totaliteta: čulnog i „duhovnog gledanja“ (svjetlosne racionalno-umstvene vizuelizacije, vidljive i po uzoru na nju „nevidljive harmonije“); čulnog i „duhovnog čujenja“ (slušanja, dnevne i noćne „nevidljive harmonije“, čujne i nečujne/noetičke, nebesne/muzike; racionalnog i iracionalnog, intelektualne intuicije i mistične ekstaze, dijaloške introspekcije i mističnog prodora u sebe, objektivnog diskursa i umjetničkog erosa; apolonskog i dioniskog, ili, kako ih razaznaje Suzana Langer, dva osnovna načina „simboličke transformacije iskustva“: prvi, reprezentacioni, diskurzivni, naučni i drugi, prezentacioni, nediskurzivni, produktivni, intuitivni, umjetnički, muzički²⁷ (u kojem je muzika ne samo njegovo porijeklo i uzor, nego i prijethodnog).

²⁷ Suzana Langer, isto, 24, 205, 206, 307. O kritičkom odnosu prema

U literaturi se često ova dva načina razdvajaju i među se isključuju kao nepomirljivi, uprošćeno kao ukrućeni odnos „svjetlosti i mraka“ i kao „različite veličine“ i „spajanje nespojivog“,²⁸ iako su to kod Njegoša dijalektičke drugotnosti, dopunjavajuće udvojenosti, izazovni paradoksi kojima se hoće objediniti metafizički zahvaćen totalitet mitisko-umjetničkom slikovitošću („donjim putem“) i solarnom vizuelizacijom uma („gornjim putem“) u kojem se prosvjetiteljska ograničenost obećavanog „carstva razuma“ u „nepostojanosti vremena“ (vremenitosti, promjenljivosti, zemnosti) transcendira u višem umstvenom prosvjećenju radi ponovne vaspostave „prvobitnog jedinstva“ „duhovnih bića“ i Boga koji stvara „*po zakonu prirode*“. No, i najviša umska solarna apstrakcija ima svoj nezahvatljivi „bitni ostatak“, na samoj svojoj inherentnoj krajnjoj „graniči“, na kojoj se od prevelike *svjetlosne blještavosti ništa ne vidi, ne saznaje, nestaje u tajanstvo* za isto prosvjetiteljsko sekularno „carstvo razuma“ koje dopunjava kritičkom paradoksalnom agnostikom i dijalektičkim objediniteljstvom *uma, vjere i teologije*. Taj „bitni ostatak“ je ujedno i „bitni nedostatak“ (nedovoljstvo) i „bitni višak“ (prekomjernost) sopstvenog čulnog i „duhovnog (umstvenog) gledanja“ (eidos, ideja, teorija) koji se hoće izravniti, uskladiti, *jedničenjem parni(či)ti*, ali je nemoćan u sopstvom inherentnom (svjetlosnom, apolonskom) domaku koji po svojoj mjeri zakazuje u tom „bitnom ostatku“. To je posebno naglašeno u *Luči*.

Njegoševo poetsko um(stv)ovanje jezgrovito i vrhovito ujedinjuje sva bitna pitanja i oblasti filozofije u *fundamentalnoj ontologiji slobode*, koja je ujedno *ontološko stvaranje, (o)kretanje ka slobodi, sloboda izbora, odluke za slobodu, čina, djelatnog*

Suzani Langer videti: Sreten Zeković, *Filozofija, muzik, mit – platonska apolonizacija tragičnog (dionisizma)*, KOC, Cetinje, 1982, 31–32.

²⁸ Željko Uvanović, isto.

aktivizma na osnovu opštenitih vrijednosti kao *bitka* ljudskog bića, *ontološke diferencije*, bez koje čovjek prestaje biti ljudsko biće i gubi smisao i svrhu svog postojanja.

Tu *ontološku ucjelovljenost* Njegoš postiže *njegoševski*, gotovo *sinkreti(zi)stički*, u izvornom prvotnom smislu i značenju, u kojem je bitno „Sve – Jedno“: svi oblici saznanja (duha) i djelatnosti u iskonskoj jedinstvenoj sintezi i cjelini, dok je bila nepodvojena, a ne kao poznija kompilacija raščlanjenih, rastrgano odvojenih parčadi njihovog totaliteta. To se naziva *eklektizam*, naknadno (*neo*)*klasicističko spajanje* u jednu neoriginalnu, zbirnu cjelinu, odnosno nadopunjavanje heterogenosti, heterodoksnosti putem vještarenja, nekritičkoga ujedinjavanja raznih mitova, vjera i filozofema iščupanih iz različitih civilizacijsko-kulturnih krugova, što se imenuje *sinkretizam*.²⁹ Njegoš *nije eklektik* ni *sinkretista* u rečenom negativnom (zloupotrijebljenom) značenju. To posebno ističe i dr Slobodan Tomović: „Njegoš nije eklektik, već čovjek koji je iz svojih mnogih refleksija, evidentnih u cijelom njegovom literarnom stvaralaštvu, nadahnuto uspostavio relativno dosljedan sistem mišljenja, izgrađujući svoj *originalni* pjesnički kosmos“. Ili na

²⁹ Izraz (grč. *syinkretizmos* – ujedinjenje) koji su prvi koristili Pico de Mirandola, Besarion i drugi, kad je iznova procvata klasika. Tada se naročito proučavao Platon kojeg su suprotstavljali dominantnom Aristotelu. Svoje nastojanje da sjedine ova dva filozofska sistema nazvali su *sinkretizmom*. Radi toga se svaki, često i nekritički, pokušaj da se različite filozofije, gledišta, mitovi sjedine u cjelinu naziva *sinkretizmom*, koji je gotovo sinonim za *neoriginalnost* i *eklektizam*.

Metodom totalnog komparativizma, koji je ujedno i totalni relativizam, neki spisatelji olako, površno, istrgnuto iz cjeline Njegoševog poezisa, ocjenjuju ga kao *eklektika* i *sinkretistu* u negativnom (zloupotrijebljenom) značenju ovog termina i pojma. Među novijim (aktuelnim) je i neuspjeli pokušaj dr Željka Uvanovića, isto, 765–784.

drugom mjestu: „...u vezi s Njegoševom pobudom da izgradi cjelovit pogled na svijet, stvarnost svjetske osnove, uključujući i egzistenciju čovjeka. Njegoš nije mislilac koji ustanovljuje filozofski sistem, ali, koliko to dopušta pjesničko-alegorijska forma, može se dosljedno pratiti i prikazati *puno jedinstvo pogleda u njegovim glavnim idejama i stavovima*. On pripada malom broju stvaralaca u kojih se poezija i filozofija, umjetnički i misaoni pristup, spajaju u najvišoj tački njihova zajedništva, a da pri tom jedan drugome ne narušava estetski, odnosno logički integritet“.³⁰ Pored ostalih i Miron Flašar također naglašava: „To je ona *originalnost, ona pesnička samosvojnost* za kojom su, istim načinom, išli veliki pesnici antički i njihovi poslenici, tvorci velikog evropskog epa“.³¹ No, kao i drugi, M. Flašar se ne upušta u dubinske razloge Njegoševog posezanja za starom mitikom i antikom u kojoj udvojenost civilizacije od prvobitnog („preegzistencijalnog“) jedinstva s prirodom još nije toliko prevlastila da bi izgubila kritički odnos prema njoj i njezinom suštastvenom nedovoljstvu koje zjapi u svojoj praznini u istoj toj civilizaciji, sve do danas, kao njena krizna aktuelnost.

Njegoš stvara neraspu(p)čivu, bivstveno nedjeljivu i jedinstvenu poetsko-filozofsku mudrost iskonskog doživljaja totaliteta (svijeta i života) u kojem su organski slivene i neodvojive sve oblasti mudrosti koja podrazumijeva ontološki, metafizički, aksiološki i praktični odnos prema njemu, samu djelatnost, *stvaranje, praksis i poezis*. Na poetski način sažimaju se jezgrovito sve oblasti koje imaju i veliki filozofski sistemi – racionalizma i iracionalizma. Tu izražajnu jedinstvenu ucjelovljenost svoje mudrosti iskazuje sam Njegoš u *Luči mikrokozma* kad se introspektivno svojim umom i maštom, uz pomoć

³⁰ Slobodan Tomović, isto, 378 i 379.

³¹ Miron Flašar, *Njegoš i helensko pesništvo*, 49.

besmrtne čiste ideje uspinje u *carstvo nebesko* i kad mu se reminiscentno razotkriva mudrost božanskog preegzistencijalnog stanja:

„Odavde mi *sudba, volja s umom / u jednome izbijaju ključu* (mlazu) na vječito carstvo sačekato“ (sjedinjeno),

a pred čudestvu kosmosa:

„Pogledi se u prelesti mone, a jezik se od čudestvah mrzne“.

Upravo ovim ukazuje na spupčenost svoje poetsko-mitske i filozofsko-metafizičke mudrosti, na iskonski spoj uma, razuma i alegorijsko-metaforičke slike i simbolike, na dopunjavanje umjetničkog i naučno-saznajnog, iracionalnog i racionalnog, na sliveni totalitet subjektivnog i objektivnog.

To je zaista *cjelovita sinteza mudrosti* koja proizilazi iz same one temeljne zajedničke potrebe i nedovoljstva iz kojih nastaju umjetnost, religija, nauka i filozofija. Njegovo jedinstveno stvaralaštvo iznjedrilo se iz onoga zajedničkog osnovnog motiva i cilja koji dopiru do dodirne, sažimne i užizene tačke filozofije, poezije, spoznanja i religije. „*Podvajanje je izvor potrebe za filozofijom*“, kaže Hegel, iz kojeg (podvajanja unutar samoga totaliteta) nastaju razni oblici duha: umjetnost, religija, nauka, filozofija, da bi se rekonstruisala i vaspostavila mudrost o prvobitnom jedinstvu totaliteta.

Kod Njegoša se, takođe, „podvojio totalite u sebi“, u temelju, u samoj preegzistenciji, samom nebu, „božijem carstvu“, samoj teologiji, unutar koje se *vodi rat za (pre)vlast (moć)* između „duhovnih bića“ radi *podjele vlasti* na božiju i Božijih predstavnika na zemlji (crkvenu), na jednoj, i zemaljsku vlast, „zemaljskog carstva“ (teokratskog načela), na drugoj strani. *Rat u preegzistenciji za vlast* (moć, gospodstvo) je *predestinirani rat*

za *vlast* (moć, gospodstvo) u (od Boga i Prirode otuđenom) „zemaljskom carstvu“ urbanizovanih utvrđenja i Vavilonskih kula za „obogotvorenje careva zarad ljudske nesreće“ (*Luča*) „cara zemlje, iako u ropstvu“ (*Luča*), odnosno antropokratske istorije „gospodstva i ropstva“.

Rat na nebu je *borba u duhu i za duh*, u svijesti će vlada čisti apsolutni um; borba za prevlast univerzalne teologije i teokratski obogotvorenog carizma protiv oslobođane sekularizacije filozofije radi njenog zbiljskog ostvarenja u obećanom prosvjetiteljskom „carstvu razuma“ i građanskim revolucijama koje krajnje radikalno, isključivo antitetički se bezrezervno opredjeljuje za *vlast antropokrate, čovjekoboga* protiv bogočovjeka, istinske predhrišćanske i ranohrišćanske vjere u Boga i njene teologije. I pored kritičkog odnosa prema oficijelnoj teologiji, hrišćanstvu i učenju crkve, Njegoš u oslobođanom antropokrati, čovjekobogu ipak prepoznaje sotonsku obmanu, prevaru, pričin „raja na zemlji“, a „carstvo razuma“ kao prevaru „carstva vlasti“ svjetovnog „gospodstva i ropstva“ koje samo u beskonačnost ∞ („lošu beskonačnost“) odlaže „obećanu sreću“ za sve ljude, što je samo zaludnja gradnja neprivršene Vavilonske kule u Vavilonskom carstvu.³² S toga Njegoš ne prihvata rečenu isključivu antitezu čovjekoboga, antropokrate, već zadržava ne samo antidogmatsko i odstupajuće no i znatno protivno shvatanje zvaničnom hrišćanstvu, teologiji i crkvenom učenju o Bogu i vjere iz tih dubljih razloga, a ne radi *apologetike* „restauracije starog poretka“ i carizma (monarhije) koji je u mengele stiskao Crnu Goru („od svud stiješnjenu“).³³

Njegoševa poetska filozofija je antejevski užilištena u zemaljskom čovjeku kao *luči mikrokozma*, „tamom obuzeta“, a

³² O razlici totaliteta i navedene bveskonačnosti ∞ videti: E. Levinas, *Totalitet i beskonačno*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1996.

³³ Kako mu pripisuje dr Željko Uvanović, isto.

ona apolonski u zublji makrokozma („Vječna zublja vječne pomrčine, / nit dogori niti svjetlost gubi“). To čini temeljnu ontologiju slobode opredijeljene za slobodu, kao bitka čovjekovog bića i smisla opstojanja čovjeka, njegove samosvijesti o ljudskom biću, kao kategoričkom imperativu i moralnog i egzistencijalnog postojanja, kao „ljudske dužnosti najsvetije“ – „svete svobode“ koja se (i) u Luči mikrokozma zrcali u vječnom „ognjištu“ („vatri“) osvjetljenoga makrokosmosa, oponaša ga, prezentuje i reprezentuje, i njemu stremlji kao krajnjoj svrsi. Luča mikrokozma (svjetlost uma, svijesti, osviješćena bogolika ideja čovječnosti) je ontološka diferencija čovjeka u svijetu bića. Čovjek je samo majušni đeličak makrokozma; luča mikrokozma samo iskra, izviiskra zublje svjetlosne luče (plamena, ognja) makrokozma čije je božje stvaranje otrgavanje, osvajanje, oslobađanje i osvjetljavanje bezdane tmine, mraka, „crnih zraka“, „crnokratkih“ i „crnokrakih luča“, haosa u kosmosu po zakonima prirode koji su ujedno i neprekročiva, nenarušena i savršena pravda i ljepota.³⁴ To se u njegošologiji zatura, ignoriše ili shvata samo idealistički, spiritualistički, (neo)platonistički, apolonski, a bez fizisa, dioniskog kao simbola stvaralačke sile Prirode.³⁵ Njegoševa cjelovita i jedinstvena mudrost je posebno i originalno crnogorsko jedinstvo dioniskog i apolonskog principa, fizisa i logosa, „grdne mješavine“ (bez regula, bez poretka)³⁶ i „umne sile“³⁷ koje odstranjuje njihovo jednostrano i isključivo nedovoljstvo, kako čisto idealističko-platonističko, dualističko, manihejsko i/li teomonizam, tako i

³⁴ Kako u Luči Njegošev Bog izričito kaže.

³⁵ Osjemenjavanja, rastenja, nastajanja, spontaniteta.

³⁶ „Ove gore ne trpe regule“, „bez poretka najbolja nauka“ i „svi ovi bezporeci“.

³⁷ „I svi ovi besporeci po poretku nekome sljeduju“, „nad svom ovom grdnom mješavinom opet umna sila toržestvuje“.

samo apstraktno monističko materijalističko ili fiziomonizam. Ovo zato što se suštinski radi o „nevidljivim“, ne-eidosnim, neslikovitim, nepredmetnim, van ili izvan granice *likovno-vizuelnog* i „*duhovnog gledanja*“ (ideje, teorije) *odnosima* materije i duha, haosa i kosmosa, fizisa i logosa, a ne o primarnosti (početku, „što je prvo?“) jednog ili drugog koji su samo „*izokrenute drugotnosti*“, *dopunjujuće protivnosti sopstvenih ograničenja*, *granica* koje jedna drugo pretpostavlja i ishodi, „*circulum vitiosus*“ prevaziđene metafizičke antinomije o primordijalnosti jednog i/ili drugog. To ne mora da se imenuje *idealnim*, *spiritualnim*, „*duhovnim*“, *transcendencija*, *natprirodnost* i sl. *samo radi toga što je to* „*na nebu*“ (*vasioni*) i što nije materijalno opredmećeno, nego *nevizuelna*, *skrivena suština* i *odnosi među elementima*.

Riječ je o čulnom i nevidljivom „duhovnom gledanju“, nedostupnoj *suštini* (noumenonu) i *odnosima* među pojavama i predmetima (fenomenima), o „nevidljivoj harmoniji koja je jača od vidljive harmonije“ (Heraklit) i koja uslovljava i ishodi same pojave i predmete kao njihova *zakonitost* bez koje i ne bi postojali. A to je upravo po dopunjavajućem modelu i izboru čujne i nadčujne muzičke harmonije. Ta neuhvatljiva, skrivena *suština* pojava i predmeta i sami *odnosi* među njima (sam logos fizisa prirode) obično se olako prepoznaju i kao nešto iracionalno, tajanstveno, mistično, skeptično, agnostičko, gnostičko-intuitivno prodiranje do tajanstva, iako je, zanago, to iracionalni „bitni ostatak“, odnosno „bitni nedostatak ili višak“ samog racionaliteta, njegovog sopstvenog ograničenja, granice, i prevrnuto, a koje se *parne* i neparnim jednačenjem izravnavaju.³⁸ Ovo se često zanemaruje i suprotstavlja jedno drugom kao

³⁸ Vidi o tome: Sreten Zeković, „Iskustvena osnova septadno-oktadnog (o)kretanja, muzičke oktave, dijalektike i mita o Ananke“, *Arhivski zapisi*, br. 2, Državni arhiv CG, Cetinje 2013, 111.

„različitost veličina“, „spajanje nespojivog“ bitno ili isključivo na osnovu apolonskog principa, kao dominantne umne vizuelizacije, čulnog i „duhovnog gledanja“ (ideje, teorije). Gospodareći um u samoj svijesti ne samo da podređuje sebi i da istiskuje iz svojega osvijetljenoga horizonta ostale djelove i funkcije svijesti (oštećanja, volju, intuiciju, instinkt i drugo), nego to čini i sa njegovim i njemu nezahvatljivim (nespoznajnim) „bitnim ostatkom“ („stvar po sebi“) tako što ga: prvo statički udvaja (dvoji) i triplicira (jedno isto, jedinstveno), pa ga odlagano i nadodavano prenosi u druge oblasti mudrosti, ali opet pod gospodstvom uma kao samoboga, tvorca samog sebe i prirode.³⁹ Ovo i pored toga što se taj „bitni ostatak“, kao „višak“ i „nedostaatak“ može razriješiti samo u *čujnoj* mudrosti koja

³⁹ Kantovo prastaro mitsko *jediničenje* (osnovnih cijelih veličina pomoću prsta na šaci) i *jednačenje* (na osnovu organske simetrije parnjaka cijelih jedinica) u kojima se pojavljena neparna jedinica („ostatak“ – ujedno „višak“ i „manjak“), da bi se mogla jednačiti-parniti, *dvoji* (udvaja, poloviči) i troji se, pa se trojno sparuje-jednačuje, u jednu, opet, umsku cjelinu, bez „ostatka“. To je ono „dvojestvo jednog“ (dualitet jednog) i „trojstvo jednog“ (triplicitet jednog, istog), odnosno ono teofanajsko „trojstvo dvojestva“ i/li „dvojestvo trojstva“. Kod I. Kanta je to poznati statični *triplicitet*: čisti im (spoznaja), praktični um (moral) i estetski um (estetika u okviru teleologije i teologije). Temeljno je kod njega dvojestvo (dualizam istog), razdvojenost subjekta i objekta, saznanja i predmeta saznanja, umstvene svijesti i stvarnosti (prirode), koja je već i time „nespoznajna stvar po sebi“, jer je izvan racionalne svijesti koja je „zakonodavac prirode“.

I kod Hegel je „trojstvo dvojestva“ i/ili „dvojestvo trojstva“ jednog: apsolutna ideja, priroda i duh. On je Kantov statički podvojeni triplicitet u dijalektičku razvojnu sintezu uma koji sam sebe razvija i proizvodi.

O jedničenju, jednačenju-parnjenju, „ostatku“ vidjeti detaljno: Sreten Zeković, „Iskustvena osnova septadno-oktadnog (o)kretanja, muzičke oktave, dijalektike i mita o Ananke“, *Arhivski zapisi*, br. 2, 2013, 111–142.

omogućava muziku, muzičku harmoniju u kojoj njeni elementi nijesu sami po sebi nego samo djelovi njihovih međusobnih odnosa, zavisni od nje i iz nje ishode, zavisni od muzičkog kretanja tonova.

Uostalom, utvrđeno je da je to u prirodi i samoga mita („priče“) kao *filozofije u slikama* i simbolima koja prekroćava samu sliku, vidljivost i na njoj zasnovanu vizuelizaciju. „Mit dovodi svijet pojava do granice će ovaj samog sebe poriče i pokušava da *pobjegne natrag u njedra istinite i jedine stvarnosti*“.⁴⁰ To je ono stanje duha u kojem „istovremeno moramo *gledati* i istovremeno čeznuti da *premašimo to gledanje*“.⁴¹ To je ona „slika“ čije se *granice rastvaraju* u bezgranično u kojem se istovremeno pojavljuje njegov *odbljesak* i *odjek* (zvuk, ton). F. Niče i izvodi starogrčku tragediju iz „duha muzike“, iz „prastarog svečanog hora u Divovoj pratnji“. „Hor“ je kod Njegoša „kolo“ koje poje „iz glave cijelog naroda“. „Mit je jedinstveni primjer opštosti“, ali „primjer istine zagledane u beskraj“,⁴² u kojem se gubi njena vidna, svjetlosna plastifikacija. Kao da je Njegoš preciznije anticipirao prijetodni citat F. Ničea svojim stihovima u *Luči*: „Ovdje naše sile *iščezuju*, / ka *pogledi* u toku *vremena*“, a vrijeme kod njega beskrajno, teži vječnosti ali je ne može postići. Dominantnost i granicu umskolikovne svjetlosne plastifikacije Njegoš iskazuje i stihovima u *Luči*: „Svi svjetovi *bez očih* su *mračni*“, jer je svjetlost uslov viđenja stvari, a ako je „Svevideće Oko“ ne može primiti, onda oni za slijepca ostaju u mraku. Slično je u *Gorskom vijencu* zborio Iguman Stefan: „Nema dana *bez očnoga vida*“, iako je on „bez očnjega vida“ (kao slijepac) bio veliki pametar i mudrac koji je svoju mudrost crpio iz čujnosti mraka.

⁴⁰ Fridrih Niče, *Rođenje tragedije (iz duha muzike)*, Kultura, Bgd, 125.

⁴¹ Isto,

⁴² F. Niče, isto, 87 i 91.

Njegošev Bog je „u svjetlosti biće okupao“, utvrdio svjetlosni poredak, „svjetlosnu granicu“ koja „dopire do granice mraka“. Svjetlost je uvijek u *spupčenoj vezi i odnosu* s mrakom i njegovim „crnokrakima mrakama“. Mrak, tmina, tama, crno je pandan svjetlosti, i obrnuto: „Dan ti svjetlost krunu pokazuje, / noć porfire tvoje tainstvene“. Bez mraka, odsustva svjetlosti, ne bi bilo sazajnog, estetskog, etičkog, ontološkog i teološkog tajanstva, ali tmina, iako „mračna varalica“ (kao i Satana) ne samo da omogućava no i naglašava ljepotu, istinu i dobrotu božanskog uređenog svijeta, božjega stvaranja, koje je jednak harmonijsko (o)kretanje, nebeska muzika, (h)armonija. Bez „prostora crnijeh mraka“ ne bi ni znali nit’ bi bilo „prostora svjetlosnih zraka“. Oni su u skopčanom *suštinskom (među)odnosu* i čine strukturu kosmičkih svjetova, a ne stabilne izoštrene kontraste, neprijateljstvo i isključivosti samostalnih principa svjetlosti i mraka, već njihovo (o)kretanje, smjenjivanje, njihova unutrašnja konstitucija i konstelacija.

Svjetlost je kod Njegoša skalasta, „na niše“ i „na više“, pomiješana sa mrakom, šarenijeh boja, zavisno od „puta na dolje“ i „puta na gore“, oba „iznutra“ i „spolja“ mimoilaznog (neukrštanog razilaznog), na obuhvatnoj neprestanoj nebeskoj *putanji (o)kretanja* oko pokretnog, okretenog (pomjeranog) „središta“, nagnutog „vretena“ i „ose“, „diska kosmosa“. Negđe i nekada je čista svjetlost kao „čista ideja“, a nekada plamena, vatrena, ognjena, ali tamo će je najsvjetlija i najjača, na domaku božjeg prijestolja i „diska“, „nebeske su *prešiljaste zrake*“ od kojih nam vid zablješti, da više ne možemo uopšte ništa vidjeti: „Svjetlošću mi vid očih poražen“, / „i zatvorim oči sa rukama, / ne smijem ih otvorit nikako“. Tada nam se javi samo njen *bljesak*, od kojeg se *ništa ne vidi, sve izbljedi, iščezne* svaka slika, slikovitost, ideja, a zamijeni ih samo njihov *čujni odjek i nadčujni eho nebeske muzike*: „*Čujem glase besmrtnne muzike / i nebesku njenu armoniju*“ / „*Slavoglasno horenje muzike i lpenije besmrtnih*

likovah“ / „slatkoglasnom grmjet harmoniju“. Na vrhu ove umsko-likovne vizuelizacije javlja se njen „bitni ostatak“, koji je i „manjak“ (nedovoljstvo), jer ga je od početka posve zanemarila (prirodu i njen „nevidljivi“ fisis), a „višak“ je jer se iz božanskoga prijestolja *ori čujna i nadčuja harmonija* svih kosmički svjetova, što će reći, da je ona *gospodareća, sveodržavajuća, sveosmišljavajuća* i u njoj jedinog je sve ukomponovano, sve je ishod međudnosa đeličaka vječnog kosmosa u njegovoj vjećnoj harmoniji.

Po bitnoj ontologizaciji Sunca, odnosno sunaca i njihove svjetlosti, u njihovoj supstancijalnoj svezanosti, koji čini „kosmički disk“, „kosmički oganj“ stvaranja, Njegoš smatra da su i predhrišćanski i obogotvorno naturalistički „poklonici sunca“ u prednosti u odnosu na hrišćansko učenje, u smislu iskonskoga fizisa u logosu prirode, odnosno Boga koji stvara, kako Njegošev Bog izričito zbori, *po i na osnovu zakona prirode*. Svoje divljenje svjetlosti Sunca kao fizičkom, prirodnom biću i njegovim zrakama, Njegoš je ispoljio još ranije u pjesmi *Oda Suncu, spjevata noću bez Mjeseca*, a u *Šćepanu Malom* crnogorski borci se *pred bitkom klanjaju Suncu, a ljube (svoju) zemlju* da im da spokoj kad joj se vrnú. U *Luči* se Sunce, odnosno policentrična i galaktička sunca, kao žarišta (izvora) metaforike svjetlosti stalno javljaju, da bi se i sam ovaj spjev privršio odom Suncu i prethrišćanskim „poklonicima sunca“:

*„O nevini sinovi prirode, / o mudrosti prosta najsjajnija!
Do rođenja sv’jeta istinoga, / vi presretni poklonici sunca!
Vi ste vjerni nebesni sinovi.“*

Ova himna „poklonicima sunca“ ima kod Njegoša složenu osnovu, slojeve i značenje baš u odnosu na njegovo shvatanje prirode i njezino stalno prisustvo u uređenju Božijeg svijeta, kosmosa. „Nevini sinovi prirode“ su neotuđeni od nje i njoj

nesuprotstavljani, spupčeni s njom, njeno čedo, „žive u skladu sa prirodom“, u jedinstvu i iskonskom skladu s njom; kao ni Sunce, „ne prelaze njene granice“ (mjere), ne ugrožavaju i ne narušavaju primordijalno jedinstvo. U pjesmi *Ko je ono na visokom brdu* Njegoš i *poetu* naziva „sin prirode“:

„Ono ti je sin prirode – poet, / od drugih sviju umnih stvari
on najbliže sa *mogućim* tvorcem / ima svojstva te ga sa njim
zbližava“.

Ovu prisnost pjesnika i Boga ponavlja u *Luči* i još više tvorenje i tvorevinu Boga poistovjećuje sa pjesnikom i poezijom, kao sinonimima za stvaranje, praksis i poezis, kao mikokosmičku i makrokosmičku ljepotu koja je ujedno i dobrota:

„sve prelesti smrtni i besmrtni, / što je skupa ovo svekoliko
do opšteg oca poezija?“ / „Zvanije je svešteno poete, /
glas je njegov neba vlijanije, / luča svjetla rukovoditelj mu,
dijalekt mu veličanstvo tvorca“ „i prelesna Božja poezija“;

„Mudrost prosta najsjajnija“ nije primitivna, nego ona *jednostavna* (za razliku od vulgarizma *prostačka*), životno elementarna, neposredno istinita, koju je Njegošev Bog „načertao u dvije duševne tablice“ u čovjekovoj duši na osnovu kojih se *lako može da razlikuje* dobro i zlo na osnovu „zdravog razuma“ („prirodne svjetlosti“ uma) bez velike, složene i zamršene učenosti za koju je Njegoš ustvrdio da je bitno nedovoljstvena. I ovijem, kao i prijetnim stihovima o porijeklu zla u „preegzistenciji“ i čitavom strukturom *Luče*, Njegoš radikalno previđa, zatura i „zemaljski raj“ (edenski vrt) i smrtni grijeh zbog prekršene zapovijedi da se ne bere voće sa *drveta saznanja dobra i zla* koju je prekršila Eva, a s njom i Adam.

Povodljivost za *totalnim komparativizmom*, koji je ujedno i *totalni relativizam* i *organsko seciranje*, dovodi do neprimjerenog, odnosno neodgovornog etiketiranja Njegoševe *Luče* (koja podrazumijeva i njegove refleksivne pjesme i ostala djela) dogmatizovanim šablonskim klasifikacijama. Tako, npr. Njegoševu metaforiku svjetla u *Luči*, odnosno Božije stvaranje kosmosa osvjetljavanjem iz tmine, tame „po prirodnim zakonima“ Ž. Uvanović upoređuje i nalazi da je *nalik na Spinozin panteizam*,⁴³ ili opštenito teopantizam. Ovo i pored toga što je to sasvim različito, prije svega, i tijekom što kod Spinoze nema ni pomena o principu svjetlosti (i tame), a zatijem, Spinozina *apsolutna supstancija* ne korespondira uopšte sa Njegoševim policentrizmom, odnosno pluralizmom galaktički uređenog kosmosa, vremena i prostora unutar praznog prostora, međuprostora, a još manje sa Njegoševim shvatanjem *stvaranja* kosmosa, prelaska mogućnosti u stvarnost, iz haosa u uređeni kosmos koji je, ipak, konačan, ali neograničen, jer pomjera svoje granice i širi se. Spinozin Bog je u prirodi, odnosno isto što i priroda (stvarnost) znači, sama priroda, koja je njegovo *tijelo*, zbog čega je bio i anatemisan i ekskomuniciran. Njegošev Bog je samostalan, iako stvara kosmos „po zakonu prirode“, ali nije isto što i ona, nema tijelo. Ovu neprimjerenu komparativnu ekskurziju Uvanović čini samo da bi što više Njegoševo stvaralaštvo prikazao kompilatorskim, eklektičkim, upuštajući se mimogred, ospoljeno i seciranim obezvrjeđenjem i najbitnijih njegovih ontoloških kategorija, sugerisući da su, navodno, spinozističke. Ovo i pored toga što se Spinozin panteizam ocjenjuje i kao „skriveni materijalizam“ i/ili sveopšti naturalizam (*Deus sive Natura – Bog ili Priroda*) zbog čega je Spinoza podjednako bio rigorozno ekskomuniciran i od jevrejske zajednice i od hrišćanske teologije. To je, opet, u koliziji sa Uvanovićevim ocjenjivanjem Njegoša kao

⁴³ Željko Uvanović, isto, 772.

hrišćanskog teiste, idealistu, spiritualiste, dualiste, pa čak, i subjektivnog idealiste, ali je ostao dužan da obrazloži takvu kvalifikaciju.

Suštinski je nedovoljstvena tvrdnja da je „metaforika svjetla definitivno dominantna u Njegoševoj *Luči mikrokozma*, jednako u prosvjetiteljstvu kao i u solarnim religijama koje su prethodile hrišćanstvu“, i u drugim njegovim pjesmama.⁴⁴ Ovo iz prostoga razloga što kod Njegoša, ma koliko bila obilna, i nesuminuta, svjetlost, kao i tama, nijesu samostalni principi, po sebi, već su svezani za svoju supstanciju, osnovu i izvor, pa i njihovu nerazdvojnost i jedinstvo u stvaranju i tvorevini kosmosa. Toga radi je neprimjereno i svođenje Njegoševog shvatanja *principa svjetlosti i tame* kao starinskog *dualizma*, jer kod njega nije riječ o „linearnom“ prodiranju svjetlosnih zraka i „crnokratkih mraka“, već o „valovima nebesne svjetlosti“, o *sfernom*, jajastom, policenetričnom, galaktičkom prostorno-vremenskom širenju u „prstenove“, „kola“, „nebesa kolovitnih“. Takođe, svjetlost nije samostalni princip, već ima svoju supstancijalnost, svoj temelj u „blaženom žilištu“, „carstvu svjetovah“, *kosmičkom ognju*, „*ognju besmrtnome*“, „vječnome ognjištu“, „oganju svetom“, „vječnoj zublji“, „plamenu božestvenom“, „elektrizmu plamom“, „plamu nebesa“, „ognju svijetlijem“, „zaplamte svjetlošću“, „božestvo ognja besmrtnoga“, „plamene bure“, „kosmičke oluje“, „*cara od svjetlosti*“, *usijanju*, *plamenima*, *vatri*, *ognju*. Iako Njegoševa vatra, oganj podseća na Heraklitov „vječno živi oganj“ (vječnoga prolaženja i obnavljanja) kao *fizis logosa kosmosa*, on nije supstancija svjetlosti, niti je kod njega bitan princip svjetlosti i tame. „Bog je car od svjetlosti“. Isto je i sa mrakom, tminom, „tamnokratke mrake“ koja ima svoj osnov u haosu, jer i sam Bog kaže da u stvaranju i širenju kosmosa „meće koliko svjetlosti toliko i mraka“.

⁴⁴ Isto, 768.

Shodno prijetodno rečenom, neodgovarajuća su ona shvatanja po kojima su kod Njegoša izoštrani kontrasti: svjetlosti i tame, dana i noći, dobra i zla, jer su oni nužno povezani, izmiješani, jedno drugo pretpostavlja i ishodi, naizmjenično smjenljivi, te su nuždeni momenti, elementi i međudnosi u stvaranju (uređenju) kosmosa u (o)kretanju koje ga održava i daje mu ravnotežu – kosmičku harmoniju ili harmoniju sfera. Bitna je riječ o njihovom ontološkom užičenju u (o)kretanju koje ih i omogućava, uslovljava i stvara. Sljedeći stihovi u *Luči* ne sugerišu oštre kontraste, nego mijenjanje, dopunjavanje, prelaženje, smjenjivanje, (o)kretanje:

„...naušu sferu da noć ne polazi / bi l' ovako lice neba sjalo? /
Bez ostrijež zubah ledne zime, / bi l' toplome blagost poznavali?/
Bez budalah tupoga pogleda, / bi l' umovi mogli blistat sv'jetli?“

Zato i „svi svjetovi bez očih su mračni“, jer nijesu osvjetljeni svojom sunčanom iskrom ili su u smijenjenoj noći, mraku. Da je stvaranje ujedno i uređenje i (o)kretanje kosmosa šedoče i ovi stihovi iz *Luče*:

„velju sferu igajućih šarah, (svjetova, mirova)
koji vječno svijetla dviženja (kretanja, pokreta)
u pravilnim kolima izvršuju“ (tzv. prvo pjevanje, 122–125)

Kretanje je okretanje: „...svjetovi se kreću i svjetlosti liju, / a ne znadu način kojim se okreću“.

Taj *iskonski odnos* prema prirodi i stvarnosti, pa i crnogorskoj, ogleda se i u Njegoševu umjetničko-umstvenom izrazu, „prirodnom“ jeziku „kola“ („iz glave cijelog naroda“), pjesničkim slikama i neposredno-živijem upoređenjima iz prirodne i neposredno životne okoline u njihovoj neraspu(p)čivosti. I pjesnički izraz, i mitska mudrost, i neposredniji odnos spram

prirode i civilizacija posigurno su iznjedreni iz same crnogorske prirode, iz odnosa Crnogoraca prema prirodi, nepostvarenijeh odnosa u crnogorskim zajednicama i njih prema prirodi.

Njegoševa mudrost je, prije i s vrhu svega, *filozofija crnogorizma*, odnosno crnogorskoga slobodarstva (slobodarskoga čojskog junaštva), „borbe neprestane“ za slobodu koja je zajednički predmet u svijem Njegoševim djelima i koju uzdiže na ontološki princip radi kojeg se živi (i umire), bez kojega prestaje ljudski život i nestaje smisao života. Njegoš je izvodi iz razumijevanja samog *bivstva ukupnog crnogorskog bića, svijesti i duha*, uzdignuta do *sveopšteg filozofskog osmišljavanja*. Čak i opis „nebeskog rata“ u *Lući* ima najbližu inspiraciju i uzor u crnogorskim neprekidnim ratovima protiv Turske imperije,⁴⁵ u kojima su učestvovali i predvodili borbu vladike-gospodari Crne Gore, pa i Njegoš.⁴⁶ Opravdana analogija između „borbe na nebu“ u *Lući* i crnogorskog ratovanja može se naći i u *Svobodijadi*. I pored prepoznavanja antičke i hrišćanske tradicije u *Lući mikrokozma*, u njoj su u osnovnim elementima sadržane sve glavne ideje ostalih Njegoševih djela, što potvrđuje njihovo zajedničko stajalište. Iako je u *Lući* riječ o pjesničkoj viziji fantazmagoričnih bića, situacija i bojeva, tj. u „preegzistenciji, ona sažima ukupni etos i etnos konkretne crnogorske sredine i života naroda crnogorskoga. U globalu i na vrhu, motiv *Luče* je isti kao i motiv *Gorskog vijenca: sloboda i oslobođenje ljudi i naroda*, ali i potreba da se *ljudi suprotstave zlu* koja je imperativ njihove egzistencije. Analogija među idejama u *Lući* o uništenju moralnog zla u svijetu i među ljudima i odgovarajućih shvatanja u *Gorskom vijencu* reprezentativna je u stihovima koji zборе o životinjskom i „svetom imperijalnom pravu jačega“ i njemu protivnog „ljudskog prava“:

⁴⁵ Dr Slobodan Tomović, isto, 486.

⁴⁶ Npr. u krizi koja je nastala oko ostrva Lesendra i Vranjine, a u jednoj borbi Njegoš je bio i ranjen.

„Vuk na ovcu svoje pravo ima, / ka tirjanim na slaba čovjeka, /
al' tirjanstvu stati nogom za vrat, / dovesti ga k poznaniju prava/
to je ljudska dužnost najsvetija“.

Ontološka diferencija je da je čovjek „*luča mikrokozma*“ koja se zrcali u božanskoj vječnoj svjetlosti makrokosmosa „tamom obuzetom“ kao „vječna zublja vječne pomrčine“. *Luča mikrokozma*, kao „atom uma“, „misleći atom“ samo je đeličak, zračak odsjaja vječne zublje poli-centričnog, pluralno galaktičkog makrokosmosa. Bogolika čojška „luča mikrokozma“, takođe, „tamom obuzeta“, u zemaljskom „vremenu nepostojnosti“, „đe je vjenčana glupost sa tirjanstvom“, svojom svjetlošću uma osvaja tminu, a tijekom stvaranja i širi slobodu, kao vječitu caricu ljudske prirode sa privilegijom tragičnosti, kao „ljudsku dužnost najsvetiju“, kao bitak načina postojanja čovjeka, njegove ljudske samosvjesne samosvojnosti koja utemeljuje „ljudski život“ u društvenoj zajednici u svoju istoriju. To čini po uzoru na božansku „vječnu zublju makrokosmosa“ koja osvaja tmine, „borbom na nebu“ pobjeđuje, kažnjava i zatočuje Sotonu, te tvori i širi slobodu, uspostavlja Božiju pravdu i ljepotu, uređuje božanski kosmos. Ono što je luča mikrokozma u ljudskom životu i ljudskoj povijesti to je božanska vječna zublja svjetlosti u makrokosmosu; obje osvjetljavaju tminu svog kosmosa, stvaraju i šire slobodu, kao osnovne svrhe i ljudskog života i kosmosa. Rašto i jeste „sveta svoboda“,⁴⁷ pravda i ljepota. U tome je ontološka diferencija i iskonski identitet.

⁴⁷ Ovu sintagmu Njegoš koristi i u *Luči mikokozma* i u *Gorskom vijencu* i u izjavi u Beču 1836/7.

Iako strogo sankcionisana u preegzistenciji, zbog Adamovog napuštanja Sotoninih legionara i pokajanja pred Bogom, *luča mikrokozma* je pošteđena i istrgnuta iz vječite Sotonine tmine, (H)Ada i u smrtnosti zadržala iskru, izviiskru božanskog lika i slobodu kao i „sve besmrtni duhovi“: „mi smo iskra u smrtnu prašinu / mi smo luča tamom obuzeta“.⁴⁸ Čojska (bogolika) „luča mikrokozma“ je tijekom ipak *otrgnuta* iz cjeline kosmosa, u samom temelju iščašena, u samom totalitetu p(u)odvojena, nedovoljstvena i raspeta, zjapi za vaskrsenjem „prvobitnog jedinstva“. Fenomen crnogorske slobode je zaista *otrgnut* i *izolovan* od okolnih imperija. Crnogorci vode „borbu neprestanu“ za slobodu kojoj „kraja biti neće“ i otrgavaju je od ropstva u „zbjegu slobode“, „odsvud stiješnjene“ okolnim imperijalnim silama.⁴⁹

Ova *ontologija slobode* pretpostavlja i ishodi *posebit fenomen otrgnute crnogorske slobode*, Crne Gore kao „zbjega slobode“, „od svud stiješnjene“ imperijalnim silama („kakave sile na nju zijevaju“), crnogorsku iskru, izviiskru *luče mikrokozma*. Osnovna ideja slobode i sudnje borbe za slobodu daje suštinsko i ontološko jedinstvo Njegoševе mudrosti. Ta čojska „luča mikrokozma“ prepoznaje se u posebnoj i zasebnoj crnogorskoj oslobodilačkoj „borbi neprestanoj“ za narod(nos)no-nacionalnu i državotvornu slobodu; participira u bivstvu (etosa i etnosa) Crnogoraca, a ispoljava se i u cjelokupnom njihovom doživljavanju svijeta i života, umstvenoj i životnoj filozofiji, aksiologiji slobodarskog tragičnog čojskog junaštva (humanizma). Slobodarsko čojstveno junaštvo („neprestana borba za slobodu“) je

⁴⁸ „Tvar je tvorca čovjek izabrana“, „u čovjeka iskra bespredjelnog / uma tvoga se svjetla“, „da čestica jesi ognja besmrtnoga“, „um ga opet s besmrtnima ravni“,

⁴⁹ I Njegošev Bog kaže da je otrgao vrijeme iz tmine i haosa: „Koliko sam ja poslao imao / dok se vrijeme iz tmine oteo“.

kruna etičkih i ljudskih vrijednosti tradicionalnih Crnogoraca, osnovni, vrhovni i krajnji smisao i svrha života, bez kojeg život biva obezvrijeđen i gubi svoju *ontološku diferenciju* u odnosu na ostala bića („to čovjeka niže skota stavlja“). To je, ujedno, i osnova specifičnog crnogorskog autohtonog (novovjeko-antifeudalo) procesa sekularizacije, ponarođavanja, „jeretičnosti“ i antidogmatičnog etosa i duha crnogorskoga. Slobodarsko ljudsko dostojanstvo ovđe je inherentni nužni ishod stvarne borbe Crnogoraca za slobodu, i obrnuto, kao uslov i cilj njihovog individuacionog kolektiviteta, državnog i narodnosnacionalnog jedinstva i samoopstanaka.

Kod Njegoša *sloboda* ima *fundamentalno ontološko značenje* u kojem se utemeljuju i izviru različiti nivoi i oblici slobode: aksiološki, naročito moralni – etički, etnički, socijalno-istorijski, političko-pravno-državotvorni, vjerski, individualni i drugi, kao sama pravda, pravičnost i ljepota. Ima i svoje lice i naličje: pozitivnu *slobodu za slobodu* i negativnu *slobodu od* nečega i/ili *samovolju* i/ili oglašavanje od slobode i „bijeg od slobode“. U crnogorskom slučaju: bijeg u slobodi i radi slobode, njezinog očuvanja, održavanja i utvrđivanja kao uslova etičkog, etničkog (narodnosnog) i ljudskog samoopstanka.

Ako se sloboda svjesno i izričito preuzima (a ne da se oglašava i udaljava od nje), a tijekom i *odgovornost*, onda je to *pozitivna sloboda* ili *sloboda odluke kao odlučnosti, odgovornosti i akcije, praktične djelatnosti (čina, djela) za nju* ili *sloboda za slobodu, sloboda kao svrha ljudskoga postojanja*, koja je kod Njegoša (i u crnogorskom etosu i etnosu) *bez alternative, jedina istinska ljudska mogućnost*. Jer, pored „prirodne nužnosti“ i „imperijalnog istorijsko-socijalnog prava jačega“, ujedno je to i *sloboda za slobodu*, svjesno i izričito preuzimanje *borbe za slobodu*, „ljudsko pravo“ za samoopstanak u slobodi kao „ljudska dužnost najsvetija“, kao imperativ ljudskog, narodnosnog i državno-političkog samoodržanja u slobodi.

Njegoš sve *podređuje slobodi* kao *osnovnoj i krajnjoj svrsi*, a *vječita borba za nju je sredstvo za njezino ostvarenje i neke posebne svrhe*. I Njegošev Bog u *Luči* stvara svijet tako što iz tmine otima vrijeme, oslobađa ga, a *mračni kaos* oblikuje u *osvijetljeni, uređeni kosmos* koji dopire do „granica mraka“. Kod njega je *sloboda nedjeljiva*: božanska – kosmička, prirodna, ljudska, individualna, lična, javna, socijalna, povijesna, narodna, državna. Nema ljudske, socijalne i individualne slobode bez saborne, zajedničke, narod(nos)ne, otadžbinske i s njom spučene držav(otvor)ne slobode, i obrnuto. Toga radi je glavni subjekt i oslonac u *Gorskom vijencu* (na nivou narodno/sn/o-oslobodilačke borbe) „Kolo“⁵⁰, koje svojom epsko-narodnom pojkom, „iz glave cijelog naroda“, podseća, opominje, reminiscira, budi iz uspavanosti i odlučno, hrabro razrješava dileme, antinomije, već opredijeljeno usmjerava na izbor jedine alternative – *sloboda za slobodu*, i na mahove, u kritičnim uzmacima, podžize odlučnost „borbe za slobodu“.

Znači, sloboda je vrhovna kategorija, *fundamentalna ontološka* pretpostavka, *vječita carica (aristokratija) ljudske prirode*, bivstva čovjeka, samosvijesti. *Slobodarsko čojsko junaštvo* je „car zla svakojega, / a i piće najslađe duševno / kojim se pjane pokoljenja“), odnosno *sredstvo* u službi *slobode za slobodu* i izraz njezinoga postizanja i ostvarivanja pravde (pravice, pravičnosti), a *čojstvo* njihov unutrašnji *telos*, sam *dinamis*, kao njezina *aktualizacija*.⁵¹

⁵⁰ A u kosmosu *nebeska kola* i *prstenovi jata zvjezdanih*.

⁵¹ *Telos, dinamis* i *aktualizacija* su Aristotelove ontološke kategorije: telos inherentni cilj, svrha stvari; dinamis, kretanje, odnosno pretvaranje, uobličavanje materije (hile) u formu (forme), a aktualizacija (aktualitas) potencijalno ostvarivanje, ispoljavanje mogućeg u stvarnost, sam ishod dinamisa kojim se zadobija određena forma.

Za Njegoša ljudska sloboda nije samo, odnosno bitno *aksiološka*, i ne može se svesti i fiksirano apstraktno izdvojiti samo na *etičko* (dobro i zlo, „borbe dobra i zla“, samo linearna „borba svjetlosti i tame“), no je *ontološka* i *metafizička* postavka iz čijeg temelja se izvodi njegova *etička* i uopšte *aksiološka* ravan i dimenzija. Bitno je riječ o *slobodarskom* *čojskom* *junaštvu*, *agonu*, *moralu koji se, uz Božju pomoć, bitno oslanja na sebe, na svoju junačku sreću, junačko djelo i oružje, njegovo uzdanje*.

„Nada nema pravo ni u koga / do u Boga i u svoje ruke;/
u dobru je lako dobar biti; / na mucu se poznaju junaci“.

Sloboda je pretpostavka, cilj i ishod svega ostalog u toku oslobađanja zadatka povijesti, življenja uopšte, njegovog smisla i vrijednosnog razloga opravdanja postojanja.

Tako je Njegoš, bez obzira je li ih poznao i koliko, po uzoru na velike filozofe, počev od starogrčkog učenja o bivstvu, fizisu, preko antropološki usmjerenih filozofa, od Sokrata, Platona do njemačke klasične i ostale moderne filozofije, naspram i iz neposredno postojeće datosti, *ontologizovao važenje, vrijednost*, aksiološku stvarnost kao paradigmu koja *jest* i kad je u *trebasnju* (kao „ljudska dužnost najsvetija“). Po tome je upravo i genijalan, veličina, koja zahvata „vječita (neiscrpna) pitanja“, trajno aktualna, nama naročito, jer nijesu dovršeni odgovori, ni dokinuti temelji „imperijalne istorije“ sa svojim „istorijskim trajnicama“ i konfundiranje crnogorske povijesti u druge (tuđe) imperijalne istor(iolog)ije i njezine „imperijalne istorijske trajnice“.

Kao što je Njegoševa filozofija slobode jedinstvena u fundamentalnoj slobodi, tako je i sa drugim njegovim filozofskim i teološkim pojmovima, gledištima koja bi bitno bila osakaćena, ukrućena, rastrzana, rascjelovljena, ospoljena iz svog ontološkog gnjijezda, ako bi se njegova mudrost *secirala* i

parčala da bi se na osnovu nekih spoljašnjih oznaka i verbalne podudarnosti prepoznala *kao već viđena* u istoriji filozofije. Mogu se kod Njegoša prepoznati razne filozofske kategorije, gledišta, učenja, teorije već uobličene u istoriji filozofije, ali su oni kod njega sasvim originalno drugotovane, sa drugačijim sopstvenim unutrašnjim motivima, naumima, svrhom, sopstveno doživljene i proživljene, *izvarničene* iz bivstva ukupnoga crnogorskog bića, svijesti, duha, etosa i etnosa crnogorskoga (kao „iskra u kamenu“, „izviiskra“), njegovog filozofskog umovanja i spontano ucjelovljeni u jedinstvenu mudrost genijalnog poetskog izraza, slikovito jezgrovite, inherentno sintezične mudrosti o svijetu i životu i čovjekovom pravom (dostojnom) mjestu u njemu, individuaciono podlovcensko gorštački intonirana, a *bijela pankamilavka* presvučena u crnogorsku narodnu-nacionalnu nošnju.